

Bartosz M. Walczak

architekt
Instytut Architektury i Urbanistyki
Politechnika Łódzka
Nr ORCID: 0000-0002-9429-9626

architect
Institute of Architecture and Urban Planning
Lodz University of Technology
ORCID iD: 0000-0002-9429-9626

Trudna rewitalizacja zabytków przemysłowych w Polsce – osiągnięcia i porażki

Difficult revitalisation of post-industrial monuments in Poland – achievements and failures

Abstrakt

Niniejszy artykuł stanowi przegląd przeprowadzonych w ostatnich latach realizacji projektów rewitalizacyjnych, dotyczących obszarów i obiektów poprzemysłowych, z podziałem na główne gałęzie przemysłu. W zestawieniu uwzględniono także inżynierię miejską i osiedla robotnicze. W pierwszej kolejności wskazano na istotne różnice między działaniami konserwatorskimi a rewitalizacyjnymi. Została też uwypuklona specyfika dziedzictwa przemysłowego, ze szczególnym uwzględnieniem zjawisk wynikających z przebiegu industrializacji w okresie gospodarki socjalistycznej, a następnie czynników związanych z transformacją ustrojową. Bardzo mocno podkreślono, że nie tylko powstanie obiektów było ściśle powiązane z procesami społeczno-gospodarczymi. Zależy od nich także skuteczna ochrona dziedzictwa przemysłowego, co oznacza, iż w odniesieniu do terenów poprzemysłowych konieczna jest integracja rewitalizacji i konserwacji zabytków. Wskazano również niedostatki zrealizowanych przedsięwzięć wynikające z faktu, że zabytki przemysłu wciąż są postrzegane przede wszystkim jako architektoniczne pozostałości dawnych fabryk, a nie jako kompleksy składające się z procesów technologicznych prowadzonych z wykorzystaniem zespołu urządzeń, gdzie budynki stanowią jedynie obudowy realizowanych technologii wytwarzania, co ma z kolei istotne znaczenie dla prawidłowej oceny ich wartości. W zakończeniu zwrócono uwagę na wyzwania, z jakimi w najbliższej przyszłości trzeba się będzie zmierzyć, szczególnie w zakresie ochrony i adaptacji powojennych obiektów przemysłowych.

Słowa kluczowe: rewitalizacja, dziedzictwo poprzemysłowe, ochrona i konserwacja zabytków

Abstract

This article provides an overview of the implementation of revitalisation projects of recent years concerning post-industrial areas and facilities, with a division into the main industries. Urban engineering and workers' housing estates are also included. The article first points out the important differences between conservation and revitalisation activities. The specificity of the industrial heritage is also highlighted, with particular reference to the phenomena resulting from the course of industrialisation during the socialist economy and, subsequently, from the factors associated with the systemic transformation. It is very strongly emphasised that not only the creation of the facilities was closely linked to socio-economic processes. Effective preservation of industrial heritage also depends on them, which means that the integration of revitalisation and conservation of monuments is necessary with regard to post-industrial areas. The shortcomings of the completed projects have also been pointed out, resulting from the fact that industrial monuments are still perceived primarily as architectural remnants of former factories rather than as complexes created by technological processes carried out with the use of equipment, where the buildings are merely enclosures of manufacturing technologies. This, in turn, is important for the correct assessment of their value. The conclusion highlights the challenges to be faced in the near future, particularly in the protection and adaptation of post-war industrial objects.

Keywords: revitalisation, post-industrial heritage, protection and conservation of monuments

Rewitalizacja a konserwacja¹

W środowiskach konserwatorskich termin „rewitalizacja” wywołuje w najlepszym razie mieszane uczucia. Wynika to z faktu, że w wielu miejscowościach na terenie Polski przeprowadzono w ostatnich latach szeroko zakrojone projekty, które ani nie przyniosły pożądaných efektów społeczno-gospodarczych, ani też nie przyczyniły się do poprawy kondycji lokalnego dziedzictwa. Zasadne jest zatem pytanie, jak pogodzić odnowę miast z koniecznością ochrony wartości kulturowych.

Revitalisation versus conservation¹

In conservation circles, the term “revitalisation” evokes mixed feelings at best. This is due to the fact that in many localities across Poland, extensive projects have been carried out in recent years that have neither produced the desired socio-economic effects nor contributed to improving the condition of local heritage. It is, therefore, legitimate to ask how urban renewal can be reconciled with the need to protect cultural values.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że już na początku XX wieku profesor Artur Kühnel z Politechniki Lwowskiej, w swoich badaniach poświęconych problematyce miejskiej, podnosił rolę starych elementów, które należy uszanować i ocalić dla potomnych, m.in. ze względu na ich rolę w kształtowaniu indywidualnych cech danego ośrodka miejskiego². Z kolei w połowie ubiegłego stulecia na konieczność integracji ochrony i konserwacji zabytków w procesie rozwoju miast wskazywał ojciec współczesnej myśli urbanistycznej w Polsce – Tadeusz Tołwiński³, a pół wieku później wątek ten rozwijał m.in. Waław Ostrowski⁴, według którego w procesie kształtowania miast powinny zostać ujęte: ochrona cennego dziedzictwa, tworzenie nowych wartości kulturowych, harmonijne uwzględnienie różnorodnych potrzeb społecznych, elastyczne sterowanie rozwojem, dążenie do jedności w różnorodności, a także dbanie o symbiozę ze środowiskiem przyrodniczym.

Wydawałoby się zatem, że sprawa jest oczywista. Jednak bliższa analiza celów rewitalizacji miast i konserwacji zabytków wykazuje znaczne rozbieżności. Rewitalizacja jest nakierowana na aktywizację obszarów miejskich, podczas gdy już w XIX wieku uznano, że obiekty będące świadectwem minionych epok i dawnych stylów stają się „zabytkami” wyłączonymi z naturalnych procesów społeczno-gospodarczych. Innymi słowy, oba działania koncentrują uwagę na istniejącej tkance miasta, lecz rewitalizacja skupia się wokół jej przyszłości, a priorytetem konserwacji jest przeszłość. Co więcej, od końca lat 60. XX wieku ochrona zabytków konsekwentnie rozszerzała obszar swoich zainteresowań na uprzednio pomijane obiekty, takie jak kamienice mieszczańskie, budynki gospodarcze, obiekty przemysłowe i osiedla robotnicze. W rezultacie zwiększyła się różnorodność typologiczna zabytków, a co za tym idzie radykalnie wzrosła liczba chronionych obiektów i obszarów. Zaczęto też doceniać walory zespołów urbanistycznych i dostrzegać w nich – obok pojedynczych obiektów – nową, zasługującą na ochronę, jakość konserwatorską. Z tego względu zaistniała konieczność współpracy, a następnie połączenia działań konserwatorów oraz planistów, odpowiedzialnych za rozwój przestrzenny i gospodarczy. Jednocześnie, przy tak dużym zasobie zabytkowym, tradycyjna koncepcja ochrony polegająca na swoistej

In this context, it is worth noting that already at the beginning of the 20th century, Professor Artur Kühnel of the Lviv Polytechnic, in his research devoted to urban issues, raised the role of old elements that should be respected and saved for posterity, e.g. because of their role in shaping the individual characteristics of a given urban centre.² In the middle of the last century, the necessity of integrating the protection and conservation of historical monuments in the process of urban development was pointed out by the father of modern urban planning thought in Poland – Tadeusz Tołwiński,³ and half a century later this theme was developed by, among others, Waław Ostrowski,⁴ according to whom the process of shaping cities should include: protection of valuable heritage, creation of new cultural values, harmonious consideration of diverse social needs, flexible control of development, striving for unity in diversity, and care for symbiosis with the natural environment.

It would seem, therefore, that the matter is obvious. At the same time, however, a closer look at the objectives of urban revitalisation and historical preservation reveals significant discrepancies. Revitalisation is directed towards the activation of urban areas. In contrast, already in the nineteenth century it was recognised that buildings, bearing witness to bygone eras and past styles, become “monuments” excluded from natural socio-economic processes. In other words, both activities focus on the existing fabric of the city, whereas revitalisation centres around its future, while the priority of conservation is the past. Moreover, since the late 1960s, the preservation of historical monuments has consistently extended its area of interest to previously overlooked sites such as townhouses, farm buildings, industrial buildings and workers’ housing estates. As a result, the typological diversity of monuments has increased and, consequently, the number of protected sites and areas has increased dramatically. People began to appreciate the values of urban complexes and to notice in them – in addition to the objects – an added conservation quality that deserves protection. This made it necessary for conservationists and planners responsible for spatial and economic development, to work together and combine their efforts. At the same time, with such a large historical resource, the traditional concept of preservation consisting of a kind of

muzealizacji, realizowanej niemal wyłącznie z funduszy państwa, nie miała racji bytu. Kiedy ochroną objęto wiele obiektów będących własnością prywatną, zmienić trzeba było nie tylko model finansowy, ale także zasady ochrony. Jeśli poszczególne obiekty należą do odrębnych osób i podmiotów, natomiast ich wartość kulturowa jest własnością publiczną, to z jednej strony należy udostępniać dziedzictwo społeczeństwu, tak aby ułatwić jego poznanie i zrozumienie, z drugiej – zapewnić właścicielowi korzystanie z zabytku, a równocześnie nie dopuścić do jego szkodliwego przekształcenia.

Kolejnym etapem była integracja ochrony dziedzictwa z ochroną środowiska, która nastąpiła w latach 80. XX stulecia. Jednym z kroków o fundamentalnym znaczeniu dla omawianej problematyki było przyjęcie przez UNESCO w 2011 roku *Rekomendacji w sprawie Historycznego Krajobrazu Miejskiego*. W tym miejscu trzeba wyraźnie zaznaczyć, że krajobraz kulturowy nie jest elementem stałym (zastanym), lecz podlega ciągłym zmianom pod wpływem różnorodnych czynników. Z tego względu wymaga innego podejścia aniżeli pojedynczy obiekt czy zespół zabytkowy. W takim ujęciu świadomość znaczenia ochrony dziedzictwa historycznych obszarów zurbanizowanych w planowaniu przestrzennym jest podstawą dla zrównoważonego rozwoju, co może zaistnieć jedynie wtedy, gdy społeczności lokalne rozumieją zarówno kulturową, jak i ekonomiczną wartość otaczających je elementów, które składają się na krajobraz kulturowy.

W świetle powyższych konstatacji należy stwierdzić, że dążenie do harmonii między procesami rewitalizacyjnymi a działaniem konserwatorskim ma niebagatelne znaczenie dla tożsamości i wizerunku miasta. Procesy degradacji w obszarach zabytkowych wpływają bowiem nie tylko na kondycję lokalnej społeczności, ale także na percepcję miasta ze strony odwiedzających, co może się przyczynić do obniżenia zainteresowania inwestorów⁵. Z tego powodu władze miast nie mogą sobie pozwolić na akceptowanie swoistej „czarnej dziury” w śródmieściu i muszą podejmować działania rewitalizacyjne. Należy zatem jednoznacznie stwierdzić, że w większości miast w Polsce nie jest możliwe skuteczne przeprowadzenie rewitalizacji bez uwzględnienia problematyki konserwatorskiej. Działania rewitalizacyjne powinny

muzeumisation conducted almost exclusively with state funds, did not make sense. When many privately owned sites were protected, not only the financial model but also the rules of protection had to be changed. Suppose individual sites belong to separate individuals and entities, while their cultural value is in the public domain., In that case, the heritage should be made available to the public to facilitate its recognition and understanding while ensuring that the owner can use the monument and, at the same time, prevent its harmful transformation.

The next stage was the integration of heritage conservation with environmental protection, which took place in the 1980s. One step of fundamental importance to the issue at hand was the adoption by UNESCO in 2011 of the *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. At this point, it must be made clear that the cultural landscape is not a fixed (existing) element but is subject to constant change under the influence of a variety of factors. For this reason, it requires a different approach than a single object or historical complex. In this view, an awareness of the importance of protecting the heritage of historical urbanised areas in spatial planning is the basis for sustainable development, which can only occur if local communities understand both the cultural and economic value of the surrounding elements that make up the cultural landscape.

In light of the above, it must be concluded that the pursuit of harmony between revitalisation processes and conservation efforts is of considerable importance for the identity and image of the city. Indeed, the degradation processes in historical areas affect not only the condition of the local community, but also the perception of the city by visitors, which may contribute to a reduction in investor interest.⁵ For this reason, city authorities cannot afford to accept a kind of “black hole” in the city centre and must take revitalisation measures. Therefore, it should be firmly stated that in most cities in Poland, it is not possible to carry out revitalisation effectively without taking conservation issues into account. However, revitalisation efforts should first be aimed at maintaining, restoring, or shaping the characteristics typical of a European city as an organism based on tradition, harmonious spatial, economic, and social development “so that new needs can be met by old

jednak być w pierwszej kolejności ukierunkowane na utrzymanie, przywrócenie bądź ukształtowanie cech typowych dla miasta europejskiego jako organizmu opartego na tradycji, harmonijnym rozwoju przestrzennym, gospodarczym i społecznym, „aby nowe potrzeby mogły być zaspokojone za pomocą starych sposobów”⁶. W realiach polskich, w ostatnim okresie, na tę kwestię zwróciło uwagę Ministerstwo Rozwoju, opracowując poradnik, który ma ułatwić prawidłowe powiązanie konserwacji i rewitalizacji⁷.

Specyfika procesów rewitalizacyjnych terenów i obiektów poprzemysłowych⁸

Rewitalizacja to proces wielowymiarowy (od skali regionalnej po fragmenty miast), interdyscyplinar-ny (społeczny, gospodarczy, przestrzenny), który powinien być realizowany w sposób zintegrowany, a konserwacja może stanowić jego istotny element. W odniesieniu do terenów poprzemysłowych należy zauważyć, że stanowią one przypadek szczególny. Koncentrują się tutaj problemy gospodarcze, a także niejednokrotnie środowiskowe, w stopniu niespotykanym gdzie indziej. Likwidacja nieekonomicznych gałęzi produkcji sprawiła, że liczne obiekty stają się bezużyteczne, a w skrajnych przypadkach całe regiony, wyrosłe w okresie rewolucji przemysłowej, pogrążają się w kryzysie ekonomicznym związanym z zanikiem funkcji produkcyjnych. Nieprzypadkowo wszystkie trzy miasta objęte pilotażowymi projektami rewitalizacji w Polsce (Bytom, Łódź i Wałbrzych) to dawne ośrodki przemysłowe, w szczególności dotknięte strukturalnym bezrobociem, biedą i depopulacją. W takich realiach społeczno-gospodarczych ochrona dziedzictwa schodzi niestety na plan dalszy.

Polskie miasta są – podobnie jak ma to miejsce niemal w całej Europie – efektem wieloetapowego rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego. Jednocześnie wyraźnie zarysowuje się specyfika miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Przynależność do tzw. bloku wschodniego determinowała specyficzny proces transformacji miast, co dotyczyło także Polski. W wielu tych ośrodkach miała miejsce intensywna industrializacja, głównie na przemyśle ciężkim i maszynowym. Tereny przemysłowe zajmowały więc tu znacznie większą powierzchnię

means”⁶. In the Polish reality, this issue has recently been raised by the Ministry of Development, which prepared a guidebook aimed to facilitate a proper connection between conservation and revitalisation.⁷

Specificity of revitalisation processes for post-industrial areas and objects⁸

Revitalisation is a multidimensional process (from the regional scale to urban fragments), interdisciplinary (social, economic, spatial), which should be carried out in an integrated manner, and conservation can be an important part of it. With regard to post-industrial sites, it should be noted that they represent a special case. Economic and often environmental problems are concentrated here to an extent not seen elsewhere. The liquidation of uneconomic branches of production has rendered numerous facilities useless and, in extreme cases, entire regions developed during the industrial revolution are plunged into economic crisis due to the disappearance of production functions. It is no coincidence that all three cities included in the pilot revitalisation projects in Poland (Bytom, Łódź, and Wałbrzych) are former industrial centres, particularly affected by structural unemployment, poverty, and depopulation. In such socio-economic realities, heritage preservation is unfortunately relegated to the background.

Polish cities are – as is the case almost all over Europe – the result of multi-stage social, economic, and spatial development. At the same time, distinctive characteristics of cities in Central and Eastern Europe are visible. Belonging to the so-called Eastern Bloc determined the specific process of urban transformation, which also applied to Poland. Intensive industrialisation occurred in many centres, mainly in heavy industry and engineering. Industrial areas here, therefore, occupied a much larger area and accounted for a much higher proportion of urbanised areas than in Western European countries, as illustrated by the breakdown for selected cities: London 4.7%; Paris 5.2%; Prague 13.4%; Warsaw 15.1%; Sofia 27.1%; Krakow 28%; Moscow 31.6%⁹

This situation has had a significant impact on the nature and extent of deindustrialisation and, consequently, on the condition of Polish cities, for which

i stanowiły zdecydowanie wyższy odsetek obszarów zurbanizowanych niż w krajach zachodnioeuropejskich, co ilustruje zestawienie dla wybranych miast: Londyn 4,7%; Paryż 5,2%; Praga 13,4%; Warszawa 15,1%; Sofia 27,1%; Kraków 28%; Moskwa 31,6%!⁹

Taka sytuacja miała istotny wpływ na charakter i zakres deindustrializacji, a w konsekwencji na kondycję polskich miast, dla których niejednokrotnie oznaczało to negatywne oddziaływanie rozległych terenów poprzemysłowych na wizerunek poszczególnych ośrodków. Notabene, w ostatnich latach przebieg i zasadność odprzemysłowienia naszego kraju na tak szeroką skalę zostały przez niektórych badaczy poddane surowej krytyce¹⁰. Stało się ono jednak faktem. Z tą nową rzeczywistością musiały się zmierzyć regiony i miasta w całej Polsce.

Niestety, dziedzictwo przemysłowe okazało się bezbronne wobec procesów deindustrializacyjnych, przede wszystkim ze względu na fakt, iż proces zmian w technologiach produkcji przebiegał w Polsce znacznie szybciej niż w większości krajów zachodnioeuropejskich. Jednym z istotnych problemów związanych z reorganizacją gospodarki jest pozbawienie dotychczasowej funkcji terenów dawnych zakładów przemysłowych. W oczach władarzy miast przedsiębiorstwa które wpływały niegdyś na lokalny rozwój gospodarczy, stały się zdegradowaną przestrzenią, stanowiącą przeszkodę w dalszym rozwoju. Kolejna kwestia to kanon piękna. Od wielu lat ochroną konserwatorską obejmuje się obiekty istotne dla kultury nie tylko ze względu na walory estetyczne. Jednak budowle związane z przemysłem są niejednokrotnie dalekie od akceptowanych powszechnie rozwiązań architektonicznych i plastycznych. W wielu przypadkach starano się zatem rozwiązać problem negatywnego wizerunku poprzez zerwanie z industrialną przeszłością i radykalnie przekształcenie.

Mimo powszechnej negatywnej percepcji dziedzictwa poprzemysłowego już w 1996 roku odbyła się w Wałbrzychu konferencja międzynarodowa „Historyczne okręgi przemysłowe w okresie deindustrializacji”, gdzie po raz pierwszy na gruncie polskim zwrócono uwagę na konieczność zmierzenia się ze skutkami likwidacji zakładów przemysłowych¹¹. Dwa lata później wydana została fundamentalna praca Krzysztofa Gasidły, który podjął próbę usystematyzowania uwarunkowań lokalizacyjnych

it has often meant the negative effects of extensive post-industrial sites on the image of individual centres. By the way, in recent years the course and reasonability of the deindustrialisation of our country on such a large scale has been severely criticised by some researchers.¹⁰ However, it has become a fact. Regions and cities across Poland have had to deal with this new reality.

Unfortunately, the industrial heritage proved defenceless in the face of the deindustrialisation processes, mainly due to the fact that changes in production technologies were much faster in Poland than in most Western European countries. One of the significant problems associated with the reorganisation of the economy is the deprivation of former industrial sites of their former function. In the eyes of town planners, factories that once influenced local economic development have become degraded space and an obstacle to further development. Another issue is the canon of beauty. For many years, conservation protection has been awarded to culturally significant buildings, partially regardless of their aesthetic value. However, the structures associated with the industry are often far from the generally accepted architectural and artistic solutions. That is why attempts have been made in many cases to address the negative image by breaking with the industrial past and radically transforming them.

Despite the widespread negative perception of post-industrial heritage, as early as 1996 an international conference on “Historical industrial districts in the period of deindustrialisation” was held in Wałbrzych, where, for the first time on Polish soil, attention was drawn to the need to deal with the consequences of the decommissioning of industrial plants.¹¹ Two years later, a seminal work by Krzysztof Gasidło was published, which attempted to systematise the locational and typological conditions influencing the course of functional and spatial transformation of post-industrial sites. At the beginning of the 21st century, a series of “ProRevita” conferences was initiated in Łódź to address the issue of revitalisation with a particular focus on post-industrial cities. These meetings have resulted in a number of publications pointing out the vital role of heritage and the resulting implications for the scope of interventions undertaken.¹² A conference organised in 2011

i typologicznych wpływających na przebieg przekształceń funkcjonalno-przestrzennych terenów poprzemysłowych. Na początku XXI wieku w Łodzi zainicjowano cykl konferencji „ProRevita”, poświęconych problematyce rewitalizacji ze szczególnym uwzględnieniem miast poprzemysłowych. Te spotkania zaowocowały szeregiem publikacji, w których wskazywano istotną rolę dziedzictwa i wynikające z tego implikacje dla zakresu podejmowanych interwencji¹². Podobny wydzźwięk miała konferencja zorganizowana w 2011 roku przez Instytut Historii Nauki Polskiej Akademia Nauk i Wyższą Szkołę Gospodarki w Bydgoszczy¹³. W ramach realizacji „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017” Departament Ochrony Zabytków zlecił opracowanie standardów postępowania konserwatorskiego przy zabytkach techniki¹⁴. Natomiast po wejściu w życie ustawy o rewitalizacji, przyjętej przez Sejm w 2015 roku¹⁵, Narodowy Instytut Dziedzictwa postanowił opracować wskazówki odnośnie do rewitalizacji terenów przemysłowych¹⁶. Rosnąca wśród naukowców i ekspertów świadomość złożoności procesu rewitalizacji nie miała niestety wpływu na to, że już od wielu lat przekształcenia obiektów zabytkowych (nie tylko poprzemysłowych) stały polem konfliktu między środowiskami architektów a konserwatorów. Istotną rolę odgrywa również presja ze strony polityków oraz deweloperów. Odzwierciedleniem tej polaryzacji stanowisk, ale i próbą jej przezwyciężenia, są cykliczne konferencje „Między ortodoksją a reakcją”, organizowane w Muzeum Etnograficznym w Warszawie.

Znakomitym przykładem wspomnianego powyżej konfliktu interesów są losy łódzkiej fabryki kotłów i radiatorów „Fakora”. Po likwidacji zakładu został on nabyty przez inwestora zagranicznego. Wraz z krystalizacją pomysłów dotyczących budowy nowego kompleksu handlowego narastało poczucie zagrożenia dla lokalnego dziedzictwa, podsycane przez miejscowych społeczników. Ostatecznie Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków zdecydował się wpisać zespół do rejestru zabytków. Spotkało się to z ostrym sprzeciwem inwestora, który poczuł się oszukany, gdyż w momencie nabycia nieruchomości nie była ujęta nawet w gminnej ewidencji. Peryferyjna lokalizacja w strukturze miasta i fakt, że nie był to obiekt związany z przemysłem włókienniczym – a także

by the Institute of the History of Science of the Polish Academy of Sciences and the University of Economy in Bydgoszcz had a similar tenor.¹³ As part of the implementation of the “National Heritage Preservation and Protection Programme for the years 2014-2017”, the Monuments Preservation Department has commissioned the development of standards for the conservation of industrial monuments.¹⁴ On the other hand, following the entry into force of the Law on Revitalisation, adopted by the Sejm in 2015,¹⁵ the National Institute of Cultural Heritage decided to develop guidance on the revitalisation of industrial sites.¹⁶ The growing awareness among academics and experts of the complexity of the revitalisation process has, unfortunately, had no effect on the fact that for many years now the transformation of historical (not only post-industrial) buildings has been a field of conflict between the architectural and conservationist communities. Pressure from politicians and developers also plays an important role. The cyclical conferences “Between Orthodoxy and Creation” organised at the Ethnographic Museum in Warsaw are a reflection of this polarisation of positions and an attempt to overcome that.

An excellent example of the above-mentioned conflict of interest is the fate of the Łódź-based boiler and heat sink factory “Fakora”. After the plant was liquidated, it was acquired by a foreign investor. As ideas about building a new shopping complex crystallised, there was a growing sense of threat to local heritage, fuelled by local community activists. Eventually, the Łódzkie Voivodeship Monuments Conservator decided to enter the complex into the register of historical monuments. That was met with fierce opposition from the investor, who felt cheated because the property was not even listed in the municipal register at the time of acquisition. Its peripheral location within the city structure and the fact that it was not connected to the textile industry – as well as post-war alterations and extensions – meant that the complex was not properly recognised. The research was de facto only carried out during the appeal proceedings. The pioneering nature of the reinforced concrete construction of the main hall was demonstrated at the time, and the General Monuments Conservator took a Solomon decision that was meant to reconcile the interests of all parties. Only a few cantilever spans

powojenne przebudowy i rozbudowy – sprawiły, iż zespół nie był należycie rozpoznany. Badania przeprowadzono *de facto* dopiero w toku procedury odwoławczej. Został wówczas wykazany prekursorski charakter konstrukcji żelbetowej hali głównej, a Generalny Konserwator Zabytków podjął salomonową decyzję, która miała godzić interesy wszystkich stron. Do rejestru zabytków wpisano jedynie kilka przeszł konstrukcyjnych – jako świadectwo recepcji technologii żelbetowej na ziemiach polskich na początku XX wieku – oraz pomniejsze obiekty towarzyszące. W międzyczasie zmieniły się jednak realia rynku nieruchomości, a także preferencje Polaków odnośnie do centrów handlowych i hipermarketów. W rezultacie, zamiast spektakularnego obiektu, wzniesiono typowy supermarket, a historyczna konstrukcja stanowi niezrozumiały dla przeciętnego użytkownika element parkingu dla klientów.

Jeszcze bardziej złożony konflikt interesów przyczynił się do degradacji Nowej Tkalni Scheiblera w Łodzi. Początkowo (pod koniec lat 90. XX wieku) tę rozległą halę (4 ha pod jednym dachem) planowano adaptować na supermarket. Ze względów politycznych pozwolenie na budowę zostało wstrzymane w ostatniej chwili przez nowe władze miasta, które wygrały wybory z poparciem lokalnych przedsiębiorców – w tym kupców, którzy planowane centrum handlowe postrzegali jako zagrożenie. W zamian obiecywano stworzenie m.in. muzeum poświęconego pamięci św. Jana Pawła II, który w 1987 roku odwiedził tę fabrykę. Zorganizowano konkurs architektoniczny, a w tym samym czasie budynek zmienił właścicieli i popadał w ruinę. Sąsiednie tereny przechodzą zaś do dziś intensywny proces rewitalizacji. Obecnie, w miejscu dawnej fabryki, nie ma ani muzeum papieża, ani nawet hali, w której miało się ono znajdować. W pełni akceptowalny z konserwatorskiego punktu widzenia projekt przegrał z lokalną polityką.

Reasumując, w Polsce – jako kraju postsocjalistycznym – sytuacja w sferach: społecznej, gospodarczej i przestrzennej wciąż pozostaje niezrównoważona. Nadmierna prywatyzacja oraz słabe przywództwo publiczne skutkują brakiem wypracowania i wdrożenia optymalnych modeli rewitalizacji. Co więcej, proces odnowy jest realizowany albo przy pomocy środków prywatnych, co skutkuje nadmierną

– as a testimony to the reception of reinforced concrete technology in the Polish lands at the beginning of the 20th century – and minor accompanying objects were entered in the register of historical monuments. In the meantime, however, the realities of the property market changed, as have Poles' preferences for shopping centres and hypermarkets. As a result, instead of a spectacular building, a typical supermarket was erected and the historical structure is an element of the customer car park, incomprehensible to the average user.

An even more complex conflict of interest contributed to the degradation of the New Scheibler Weaving Mill in Łódź. Initially (in the late 1990s), this vast hall (4 ha under one roof) was planned to be converted into a supermarket. For political reasons, the construction permit was withheld at the last minute by the new municipal authorities, who won the election with the support of local businesses – including merchants who saw the planned shopping centre as a threat. In return, there were promises to create, among other things, a museum dedicated to the memory of St John Paul II, who visited the factory in 1987. An architectural contest was organised, and at the same time, the building changed owners and fell into disrepair. The neighbouring areas are still undergoing an intensive process of revitalisation. Today, on the site of the former factory, there is neither the Pope Museum nor even the hall where it was supposed to be located. The project, fully acceptable from a conservation standpoint, lost out to local politics.

In summary, in Poland – as a post-socialist country – the situation in the social, economic, and spatial spheres is still unbalanced. Excessive privatisation and poor public leadership result in a failure to develop and implement optimal revitalisation models. Moreover, the restoration process is either carried out with private funds, resulting in an over-commercialisation of heritage (“fig leaf”), or with financial support from EU funds, whose objectives do not always coincide with local needs (“white elephant”). With regard to post-industrial sites, Gliwice is an interesting case. The use of regional funds to support local small and medium-sized enterprises and the economic regeneration of this city has resulted in the favouring of standardised projects rather than

komercjalizacją dziedzictwa („listek figowy”), albo przy finansowym wsparciu ze środków unijnych, których cele nie zawsze są zbieżne z miejscowymi potrzebami („biały słoń”). W odniesieniu do terenów poprzemysłowych ciekawym przypadkiem są Gliwice. Wykorzystywanie funduszy regionalnych na wsparcie lokalnych małych i średnich przedsiębiorstw oraz odnowę gospodarczą tego miasta skutkowało faworyzowaniem projektów ustandaryzowanych, a nie zindywidualizowanych przedsięwzięć opartych na ocenach lokalnych, co wykazało studium przypadku przeprowadzone dla Komisji Europejskiej¹⁷.

Z powyższych uwag wynika, że ochrona konserwatorska obiektów inżynierii i techniki staje się często zarzewiem konfliktów społecznych. Akceptacja działań konserwatorskich przez lokalne społeczności jest utrudniona ze względu na nieestetyczny wygląd obiektów (często wynikający z zaniedbania bądź dozażnego dostosowywania do potrzeb produkcji). Co więcej, zainteresowanie służb konserwatorskich zbiega się zwykle z problemami gospodarczymi, które są efektem upadku przemysłu, a działania konserwatorów nie nadążają za inicjatywami sektora prywatnego. Nie tylko zatem powstanie obiektów było ściśle związane z procesami społeczno-gospodarczymi, lecz zależy od nich również skuteczna ochrona dziedzictwa przemysłowego. To oznacza, że w przypadku obszarów poprzemysłowych trzeba dążyć do integracji działań rewitalizacyjnych z konserwacją zabytków.

Rewitalizacja zabytków poprzemysłowych w Polsce

Przemysł włókienniczy

Cechy lokalizacyjne (stosunkowo niewielkie zakłady w obrębie historycznych struktur miejskich) i typologiczne (dominacja budynków wielokondygnacyjnych) sprzyjają adaptacji historycznych fabryk włókienniczych do nowych funkcji. Jednocześnie branża tekstylna pozbawiona była działań osłonowych w procesie transformacji ustrojowej, co skutkowało poważną zapaścią gospodarczą w tradycyjnych centrach produkcji włókienniczej. Początkowo liderem przekształceń dawnych fabryk została Bielsko-Biała. Miało na to zapewne wpływ położenie miasta w regionie, gdzie pozostałe gałęzie przemysłu w mniejszym stopniu dotknął kryzys. Jednocześnie

individualised projects based on local assessments, as shown by a case study carried out for the European Commission.¹⁷

It is clear from the above comments that conservation protection of engineering and technical sites often becomes a source of social conflict. Acceptance of conservation efforts by local communities is hampered by the unsightly appearance of the buildings (often due to neglect or ad hoc adaptation to production needs). Moreover, the interest of conservation officials tends to coincide with economic problems resulting from industrial decline, and conservationists' activities have not kept pace with private sector initiatives. Thus, not only was the creation of the sites closely linked to socio-economic processes in the past, but nowadays, the efficient preservation of industrial heritage also depends on them. This means that, in the case of post-industrial sites, integration of revitalisation measures with conservation efforts must be pursued.

Revitalisation of post-industrial monuments in Poland

Textile industry

The locational characteristics (relatively small factories within historical urban structures) and typological features (predominance of multi-storey buildings) – all favour the adaptation of historical textile factories to new functions. At the same time, the textile industry was deprived of protective measures during the political transition process, resulting in a serious economic collapse in the traditional textile production centres. Initially, Bielsko-Biała was the leader in the transformation of former factories. This was probably influenced by the city's location in a region where other industries were less affected by the crisis. At the same time, these were transformations oriented more towards changing the functions

1. Andel's Hotel w Łodzi – typowy korytarz z wyeksponowaną konstrukcją, „industrialnym” opracowaniem ściany historycznej i współcześnie ukształtowanymi elementami doświetlenia wnętrza. Fot. B.M. Walczak

1. Andel's Hotel in Łódź – a typical corridor with an exposed structure, an “industrial” development of the historical wall and contemporary shaped elements of interior lighting. Photo by B.M. Walczak

były to przekształcenia bardziej nastawione na zmianę funkcji niż zachowanie wartości kulturowych (jak przy transformacji dawnych zakładów „Finex”). Przełomowym w skali kraju projektem okazało się przekształcenie dawnych zakładów I.K. Poznańskiego w Łodzi (późniejszego „Poltexu”) w centrum handlowo-rekreacyjne „Manufaktura” (według projektu SUD Architectes z Lyonu), które oddano do eksploatacji w 2006 roku. Na początku aspekty konserwatorskie zostały zdominowane przez cele rewitalizacyjne i komercyjne, ale wraz z ukończeniem trzy lata później hotelu Andel’s (według projektu OP Architekten z Wiednia) wzniesiono się na poziom międzynarodowy również w zakresie adaptacji dziedzictwa przemysłowego (il. 1). O „Manufakturze” napisano już tak wiele, że nie ma potrzeby jej szerzej omawiać. Ważny jest wpływ tego centrum na świadomość mieszkańców Łodzi, którzy docenili lokalne dziedzictwo przemysłowe, a także inwestorów, którzy przekonali się, że jest to działanie opłacalne. Tylko w ciągu jednego roku po otwarciu „Manufaktury” u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przedstawiono kilkadziesiąt koncepcji dotyczących adaptacji dawnych łódzkich fabryk włókienniczych¹⁸. W ślad za Łodzią poszły mniejsze ośrodki, takie jak

than preserving cultural values (as in the transformation of the former “Finex” plant). A ground-breaking project on a national scale was the transformation of the former I.K. Poznański factory in Łódź (later “Poltex”) into the “Manufaktura” shopping and leisure centre (designed by SUD Architectes from Lyon), which opened in 2006. At first, the conservation aspects were dominated by revitalisation and commercial objectives. Still with the completion three years later of the Andel’s Hotel (designed by OP Architekten, Vienna), the adaptation of industrial heritage also rose to an international level (Fig. 1). So much has already been written about “Manufaktura” that there is no need to discuss it further. What is important is the impact of this centre on the consciousness of the people of Łódź, who have come to appreciate the local industrial heritage, as well as the investors, who have become convinced that this is a viable activity. In just one year after the opening of Manufaktura, dozens of concepts for the adaptation of former textile factories in Łódź were presented to the Voivodeship Monuments Conservator.¹⁸ Łódź was followed by smaller centres such as Pabianice (here the excellent “Fabryka Wełny” hotel is an example), Tomaszów Mazowiecki or Żyrardów, where

Pabianice (tu przykładem jest znakomity hotel „Fabryka Wełny”), Tomaszów Mazowiecki czy Żyrardów, gdzie uwagę przykuwają „Stara Przędzalnia” oraz „Lofty de Girarda” (adaptacje według projektów K. Janikowskiego i M. Kneblewskiego). Chyba tylko w Białymstoku nie wykorzystano potencjału dawnego przemysłu włókienniczego, a większość fabryk uległa rozbiórce. Na uwagę zasługuje tutaj relatywnie mały udział projektów o charakterze mieszkaniowym, a dwa największe – wspomniane powyżej „Lofty de Girarda” oraz „Lofty u Scheiblera” w Łodzi – zakończyły się spektakularnymi bankructwami.

Przemysł hutniczy

Jeśli chodzi o podatność na przekształcenia, hutnictwo znajduje się na przeciwnym biegunie w stosunku do przemysłu włókienniczego. Rozległe kombinaty metalurgiczne, w których stoją wielkie obiekty o konstrukcji zintegrowanej z wyposażeniem technologicznym, stawiają zupełnie inne wyzwania przed ich właścicielami i stroną publiczną odpowiedzialną za prowadzenie działań rewitalizacyjnych. Nie bez znaczenia jest również fakt, że mamy tu do czynienia z zakładami wciąż czynnymi lub stosunkowo niedawno zamkniętymi. W przypadku Huty im. T. Sendzimir w Krakowie od kilku lat działają dwa podmioty: Nowa Huta Przyszłości (spółka miejska) i Nowe Centrum Administracyjne (z ramienia Skarbu Państwa), których celem jest rewitalizacja terenów poprzemysłowych kombinatu. Jeden z najnowszych pomysłów zakłada stworzenie 10-hektarowego parku technologicznego, obejmującego m.in. zabytkowe budynki biurowo-administracyjne w stylu realizmu socjalistycznego. Niestety inicjatywy te pozostają w dużej mierze na etapie planów, a przekształcenia wdrażane stopniowo w obrębie kombinatu mają ograniczony zakres i bezplanowy charakter. Z kolei dla Huty Warszawa w 2019 roku opracowano studium, na zlecenie Biura Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu m.st. Warszawy, w którym zawarto wytyczne podkreślające fundamentalne znaczenie kombinatu dla tożsamości dzielnicy i jej mieszkańców. Jest ono jednak rozumiane przede wszystkim jako dziedzictwo niematerialne¹⁹. Wiele wskazuje na to, że jedyną szansą na zachowanie historycznych obiektów związanych z przemysłem hutniczym są inicjatywy muzealne – takie jak walcownia

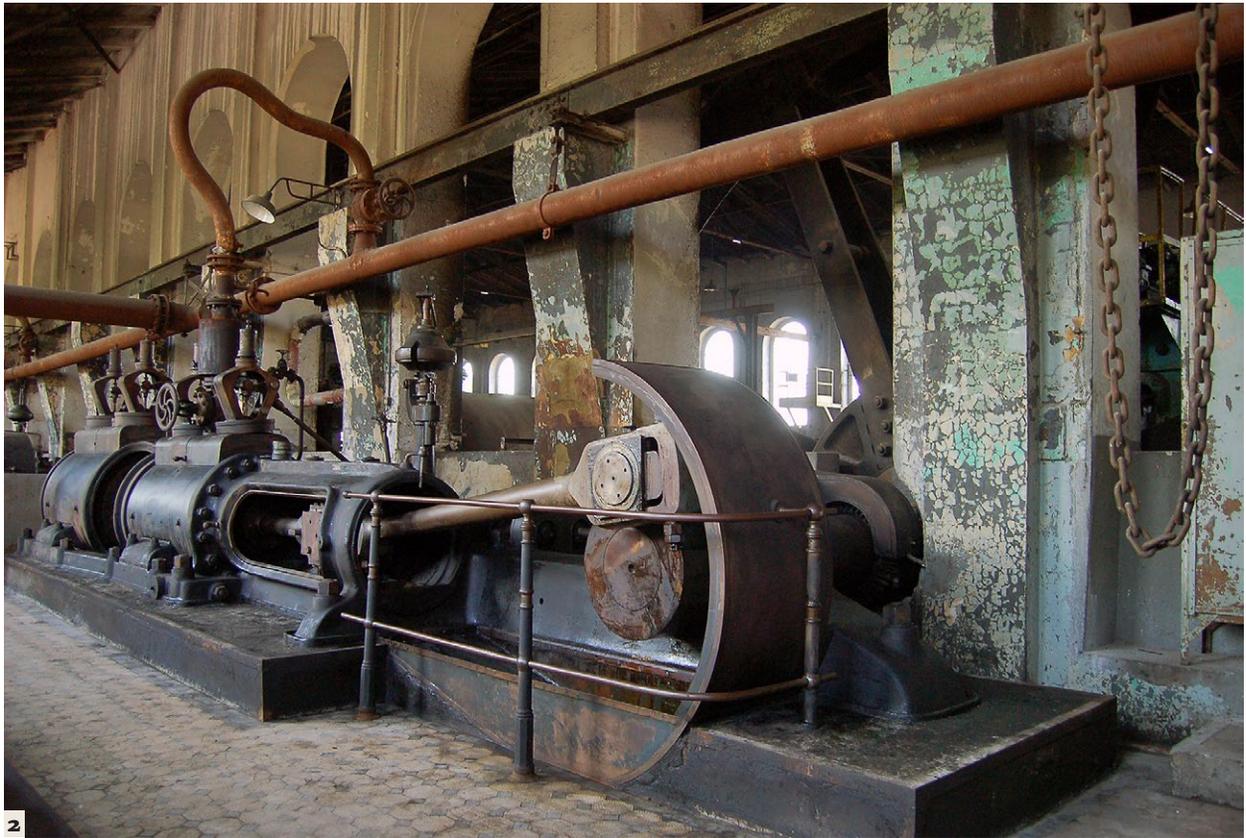
the “Stara Przędzalnia” and the “Lofty de Girarda” (adaptations according to designs by K. Janikowski and M. Kneblewski) attract attention. It is probably only in Białystok that the potential of the former textile industry has not been realised, and most of the factories have been demolished. Noteworthy is the relatively small share of projects of a residential nature, and the two largest – those above mentioned “Lofty de Girarda” and “Lofty u Scheiblera” in Łódź – ended in spectacular bankruptcies.

Metallurgical industry

In terms of susceptibility to transformation, metallurgy is at the opposite pole from the textile industry. Extensive metallurgical plants with large structures integrated with technological equipment pose completely different challenges to their owners and the public party responsible for revitalisation activities. It is also significant that we are dealing with plants that are still active or have relatively recently closed. At the T. Sendzimir Steelworks in Krakow, two entities have been functional for several years: Nowa Huta Przyszłości (a municipal company) and Nowe Centrum Administracyjne (on behalf of the State Treasury), whose aim is to revitalise the post-industrial areas of the plant. One of the latest ideas involves the creation of a 10-hectare technology park, including historical offices and administrative buildings in the Socialist Realist style. Unfortunately, these initiatives remain largely at the planning stage, and the transformations gradually implemented within the plant are limited in scope and unplanned. For Huta Warszawa, on the other hand, a study was prepared in 2019, commissioned by the Office of Architecture and Spatial Planning of the Warsaw City Hall, which includes guidelines emphasising the fundamental importance of the plant for the identity of the district and its inhabitants. However, it is primarily understood as intangible heritage.¹⁹ There are many indications that the only chance to preserve historical objects related to the steel industry are museum

2. Walcownia w Szopienicach – zachowawcza konserwacja zakładu metalurgicznego z udostępnioną do zwiedzania linią produkcyjną. Fot. B.M. Walczak

2. The Szopienice rolling mill – preservative conservation of the metallurgical plant with a production line open to the public. Photo by B.M. Walczak

2

w Szopienicach (il. 2). W ujęciu rewitalizacyjnym niedościgłym wzorcem są natomiast metody wypracowane w Zagłębiu Ruhry w ramach IBA Emscher Park. Szczególnie chodzi tu o Park Krajobrazowy Duisburg-Nord na terenie dawnej Huty Thyssen Duisburg-Meiderich, której obiekty w sposób kontrolowany stają się trwałymi ruinami²⁰.

Przemysł chemiczny

Kolejnym poważnym problemem stanowiącym barierę dla podjęcia działań rewitalizacyjnych na terenach poprzemysłowych jest skażenie środowiska i budynków. Dotyka to w szczególności sposób branży chemicznej. Już na początku lat 90. XX wieku próbowano zmierzyć się z tym wyzwaniem w Krakowie w odniesieniu do tamtejszych zakładów sodowych „Solvay”. W 1991 roku przekształcenie terenów tego przedsiębiorstwa, przeznaczonego do likwidacji z powodu negatywnego oddziaływania na środowisko, stało się tematem IV Międzynarodowego Biennale Architektury. Ostatecznie, ze względu na duże stężenie szkodliwych substancji, budynki zakładu (niektóre o ponadprzeciętnych walorach architektonicznych) zostały rozebrane, a teren poddano rekultywacji i przeznaczono na cele handlowo-usługowe oraz rekreacyjne. W ostatnich latach podobny los spotkał fabrykę termometrów rozebraną na terenie kampusu

initiatives - such as the rolling mill in Szopienice (Fig. 2). In revitalisation terms, however, the methods developed in the Ruhr region as part of the IBA Emscher Park are an unrivalled model. Mainly at issue here is the Duisburg-Nord Landscape Park on the site of the former Thyssen Duisburg-Meiderich steelworks, whose facilities are becoming permanent ruins in a controlled manner.²⁰

Chemical industry

Another major barrier to undertaking revitalisation activities on post-industrial sites is the contamination of the environment and buildings. This particularly affects the chemical industry. Already in the early 1990s, attempts were made to face this challenge in Krakow in relation to the former “Solvay” Soda Plant. In 1991, the transformation of the site of this enterprise, destined for liquidation because of its negative impact on the environment, became the theme of the Fourth International Biennale of Architecture. Eventually, due to the high concentration of harmful substances, the plant’s buildings (some of which were of above-average architectural merit) were demolished, and the site was reclaimed and used for commercial and recreational purposes. In recent years, a similar fate has befallen a thermometer factory which was dismantled on the campus of the Łódź

łódzkiej „Filmówki” ze względu na skażenie murów rtęcią, które uniemożliwiało adaptację obiektu na cele szkolnictwa wyższego. W Bydgoszczy dużo uwagi poświęca się katastrofie ekologicznej grożącej terenom dawnych zakładów chemicznych „Zachem”. Ich dekontaminacja kosztowałaby według wstępnych szacunków ponad 2,5 mld zł. W takich przypadkach jedynym sensownym działaniem z zakresu ochrony i konserwacji zabytków wydaje się szczegółowa dokumentacja poprzedzająca rozbiórkę.

Przemysł wydobywczy

Jeszcze bardziej złożona jest rewitalizacja terenów górniczych. Stanowi ona osobne zagadnienie, które obejmuje znacznie więcej aspektów niż przekształcenia obszarów związane z innymi gałęziami przemysłu. W procesie odnowy trzeba tutaj uwzględnić nie tylko kwestie społeczno-gospodarcze czy ochronę dziedzictwa kulturowego, ale przede wszystkim problemy środowiskowe (m.in. szkody górnicze). Kolosalne znaczenie dla powodzenia projektów rewitalizacyjnych w odniesieniu do omawianej branży ma też ujęcie krajobrazowe, głównie ze względu na tożsamość regionu i jego mieszkańców²¹. Podobnie jak w przypadku hutnictwa prawidłowe zachowanie dziedzictwa przemysłu wydobywczego wiąże się przede wszystkim z działalnością muzealną, ukierunkowaną na zachowanie całego podziemnego systemu kopalń. Znakomitym przykładem jest tu Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu, udostępniające do zwiedzania Kopalnię Guido i Sztolnię Królowa Luiza. Natomiast zabudowa naziemna odgrywa rolę w procesach rewitalizacyjnych przy likwidacji wyrobisk. W tej grupie wymienić można m.in. teren kopalni Saturn w Czeladzi, Nowe Gliwice – projekt przekształcający teren kopalni w Centrum Edukacji i Biznesu czy Starą Kopalnię w Wałbrzychu (il. 3). Ten ostatni projekt jest szczególnie interesujący ze względu na kompleksowość działań konserwatorskich i rewitalizacyjnych, dzięki czemu udało się zachować integralność dawnej kopalni „Julia”. W ramach tworzenia muzeum zdołano nawet odtworzyć namiastkę podziemia kopalni, prezentującą ekstremalne warunki pracy wałbrzyskich górników. Rewitalizacją nie udało się jednak objąć całości zakładu przemysłowego. Dużym wyzwaniem pozostaje konserwacja zakładu mechanicznej przeróbki węgla i wykorzystanie tego

Film School due to mercury contamination of the walls, which made it impossible to adapt the building for higher education purposes. In Bydgoszcz, much attention is being paid to the environmental disaster threatening the site of the former “Zachem” chemical plant. According to preliminary estimates, the decontamination would cost more than PLN 2.5 billion. In such cases, detailed pre-demolition documentation seems to be the only practical conservation and preservation measure.

Mining industry

The revitalisation of mining areas is even more complex. It is a separate issue that involves many more aspects than the transformation of areas associated with other industries. The renewal process must take into account not only socio-economic issues or the protection of cultural heritage, but above all, environmental problems (e.g., mining damage). The landscape is also of great importance for the success of revitalisation projects in relation to this sector, mainly because of the identity of the region and its inhabitants.²¹ As in the case of metallurgy, the proper preservation of the heritage of the mining industry is primarily associated with museum activities aimed at preserving the entire underground system of mines. An excellent example of this is the Coal Mining Museum in Zabrze, which renders the Guido Mine and the Queen Luisa Adit open to the public. Above-ground structure, on the other hand, plays a role in revitalisation processes in the liquidation of pits. This group includes the Saturn mine site in Czeladź, Nowe Gliwice – a project transforming a mine site into an Education and Business Centre or the Old Mine in Wałbrzych (Fig. 3). The latter project is of particular interest because of the complexity of the conservation and revitalisation measures, which have succeeded in preserving the integrity of the former “Julia” mine. As part of the creation of the museum, it was even possible to recreate a substitute of the mine’s underground, presenting the extreme working conditions of Wałbrzych miners. However, the revitalisation did not succeed in covering the entire industrial site. A major challenge remains the conservation of the mechanical coal preparation plant and the use of this unique facility for tourism purposes, so that its authenticity is not lost.

unikatowego obiektu do celów turystycznych, tak aby nie utracić jego autentyczności.

Szczególne miejsce zajmuje również Muzeum Śląskie (ukształtowane według projektu Riegler Riewe Architekten) na terenie dawnej kopalni Katowice, które wraz z odnowionym „Spodkiem”, Siedzibą Narodowej Orkiestry Symfonicznej Polskiego Radia i Międzynarodowym Centrum Kongresowym współtworzy lokalną Strefę Kultury – kluczowe przedsięwzięcie rewitalizacyjne w stolicy województwa śląskiego. Charakterystyczna sylweta Muzeum Śląskiego jest niestety zagrożona nowymi inwestycjami w najbliższym otoczeniu, które nie uwzględniają wspomnianych wcześniej kwestii krajobrazowych.

Przemysł spożywczy

Czym dla przemysłu włókienniczego jest „Manufaktura” w Łodzi, tym dla przemysłu spożywczego stał się „Stary Browar” w Poznaniu (według projektu Studia ADS), którego pierwszy etap rewitalizacji został oddany do użytku w 2003 roku. Przez wiele

A special place is also occupied by the Silesian Museum (shaped to a design by Riegler Riewe Architekten) on the site of the former Katowice coal mine - which, together with the renovated “Spodek”, the seat of the Polish Radio National Symphony Orchestra, and the International Congress Centre – co-created the local Culture Zone, a key revitalisation project in the capital of the Silesian Voivodeship. The distinctive silhouette of the Silesian Museum is unfortunately threatened by new developments in its immediate vicinity that do not take into account the landscape issues mentioned earlier.

Food industry

What “Manufaktura” in Łódź is for the textile industry, “Stary Browar” in Poznań (designed by Studio ADS) has become for the food industry, whose first stage of revitalisation was commissioned in 2003. For many years, both projects have been cited as examples of the exemplary revitalisation of post-industrial sites in Poland. The impact of “Stary Browar” on its surroundings, with Półwiejska Street at the forefront, was particularly positive. From a conservation point of view, however, the Poznań shopping centre relies much more on contemporary architectural creation, which seems to dominate and even overwhelm the preserved relics of the old establishment. In contrast, the Lubicz Brewery in Kraków (developed by the

3. Stara Kopalnia w Wałbrzychu – jedna z najlepiej przeprowadzonych w Polsce rewitalizacji zakładu wydobywczego. Zastrzeżenia można mieć jednak do nadmiernej estetyzacji kompleksu. Fot. B.M. Walczak

3. The Old Mine in Wałbrzych – one of the best-performed Polish revitalisations of a mining plant. However, reservations can be raised about the excessive aestheticisation of the complex. Photo by B.M. Walczak

lat oba te projekty były wymieniane jako przykłady wzorcowej rewitalizacji obiektów przemysłowych w Polsce. Szczególnie pozytywnie oceniano wpływ „Starego Browaru” na otoczenie z ulicą Półwiejską na czele. Jednak z konserwatorskiego punktu widzenia poznańskie centrum handlowe w znacznie większym stopniu opiera się na współczesnej kreacji architektonicznej, która wydaje się dominować nad zachowanymi relikami starego zakładu, a nawet je przytłaczać. Natomiast Browar Lubicz w Krakowie (opracowanie Biura Projektowego MOFO) stanowi przykład projektu realizowanego w ścisłej współpracy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Do pierwszego etapu prac renowacyjnych przystąpiono w 2011 roku, a więc zarówno projektanci, jak i konserwatorzy mogli korzystać z doświadczeń wcześniej wdrożonych projektów. Kolejnym przykładem udanej rewitalizacji, przeprowadzonej z poszanowaniem dziedzictwa kulturowego, jest Browar Obywatelski w Tychach. Natomiast jeden z zakładów dawnych browarów Anstadta w Łodzi wyburzono niemal doszczętnie. Wpisane do rejestru zabytków relikty od lat niszczeją, „odłogowane” przez aktualnych właścicieli.

Rewitalizacje dawnych zakładów przemysłu spirytusowego: „Koneser” w Warszawie (opracowanie Juvenes Projekt, Are i Bulanda & Mucha Architekci) oraz „Monopolis” w Łodzi (według projektu pracowni Grupa 5 Architekci) również można zaliczyć do skutecznie zrealizowanych projektów. W obu przypadkach dość dobrze udało się połączyć starą i nową architekturę (il. 4). Oba projekty obejmowały stworzenie muzeum miejsca. Na uwagę zasługuje uspołeczniony proces tworzenia kolekcji muzealnej w Łodzi. Z kolei rewitalizacja Młynów Rothera (na podstawie projektu pracowni LS Projekt) stanowi kolejny etap aktywizacji Wyspy Młyńskiej w Bydgoszczy – obszaru stosunkowo niewielkiego, ale niezwykle istotnego dla wizerunku miasta, gdzie już od wielu lat z powodzeniem wdrażane są projekty dotyczące zabudowy historycznej i współczesnej.

Najnowszym osiągnięciem w zakresie rewitalizacji dawnego zakładu przemysłu spożywczego jest transformacja dawnej cukrowni w Żninie (opracowanie Bulak Projekt, LESS IS CORE, MML ARCHITEKCI, MIXD), której spektakularna metamorfoza została doceniona przez środowisko

MOFO Design Office) is an example of a project implemented in close cooperation with the Voivodeship Monuments Conservator. The first phase of restoration work began in 2011, so both designers and conservators were able to draw on the experience of previously implemented projects. Browar Obywatelski [Civic Brewery] in Tychy is another example of successful revitalisation, carried out with respect for cultural heritage. In contrast, one of the former Anstadt breweries in Łódź was demolished almost to the ground. The relics entered into the register of historical monuments have been deteriorating for years, “set aside” by the current owners.

Revitalisations of former spirit industry plants: “Koneser” in Warsaw (designed by Juvenes Projekt, Are and Bulanda & Mucha Architekci) and “Monopolis” in Łódź (designed by Grupa 5 Architekci studio) can also be regarded as successfully completed projects. In both cases, the combination of the old and new architecture was quite successful (Fig. 4). Both projects involved the creation of a place for the museum. The socialised process of creating a museum collection in Łódź is noteworthy. The revitalisation of Rother’s Mills (based on a design by the LS Projekt studio) is the next stage in the activation of Mill Island in Bydgoszcz. This area that is relatively small but extremely important for the image of the city, where historical and contemporary building projects have been successfully implemented for many years.

The most recent achievement in the revitalisation of a former food processing plant is the transformation of the former sugar factory in Żnin (developed by Bulak Projekt, LESS IS CORE, MML ARCHITEKCI, MIXD). Its spectacular metamorphosis has been recognised by the architectural community and designated as one of five Polish realisations to participate in the 2022 Mies van der Rohe Award competition.²² The hotel takes a leading position in the revitalized sugar factory. Its architecture is a tense combination of “old” and “new”, with contemporary interventions kept to a minimum and

4. Wytwórnia wódek „Koneser” w Warszawie – tętniące życiem miejsce, którego charakter tworzy kontrast między „starym” a „nowym”. Fot. B.M. Walczak

4. The “Koneser” vodka factory in Warsaw – a vibrant place whose character creates a contrast between “old” and “new”. Photo by B.M. Walczak

architektów i wskazana jako jedna z pięciu polskich realizacji do udziału w konkursie o Nagrodę im. Miesa van der Rohe w 2022 roku²². Wiodące miejsce w zrewitalizowanej cukrowni zajmuje hotel. Jego architektura jest pełnym napięciem połączeniem „starego” i „nowego”, przy czym współczesne interwencje ograniczono do minimum, a we wnętrzach zachowano wiele elementów historycznego wyposażenia. Trzeba też jednak podkreślić, że oprócz hotelu stworzono inkubator przedsiębiorczości, tak bardzo potrzebny w miejscowościach dotkniętych upadkiem dużych zakładów przemysłowych.

Reasumując, w przypadku historycznych zakładów przemysłu spożywczego procesy rewitalizacji i ochrony dziedzictwa kulturowego przebiegają podobnie jak na obszarach związanych z branżą włókienniczą. Analogicznie też ma na to wpływ skala budynków oraz ich lokalizacja. Największe straty należy odnotować w zasobie zabytkowych rzeźni miejskich. W Łodzi i we Wrocławiu całe kompleksy zostały wyburzone i zastąpione współczesną zabudową handlowo-usługową. Natomiast w Poznaniu losy zakładu na Garbarach wciąż się jeszcze ważą.

Przemysł elektromaszynowy

W tej kategorii wyróżnić należy dawną Fabrykę Schindlera w Krakowie. Na jej terenie powstało muzeum MOCAK (według projektu Claudio Nardiego) stanowiące niezwykle odważne połączenie starej tkanki zakładu produkcyjnego z nowymi formami architektonicznymi, które swobodnie nawiązują do cech typologicznych dawnej hali o dachu szedowym. Natomiast w Warszawie z dawnej fabryki Norblina zachowały się jedynie reliktury murów, dość brutalnie wmontowane w nową zabudowę, stylizowaną w duchu industrialnym (opracowanie PRC Architekci). Niemniej trzeba przyznać, że na ostatecznym kształcie tej inwestycji zaważył wieloletni okres, gdy budynki stały nieużytkowane, co przyczyniło się do ich degradacji. Z kolei po praskiej stronie Wisły na uwagę zasługuje projekt Soho Factory, zlokalizowany w obrębie dawnej Warszawskiej Fabryki Motocykli, gdzie fragmenty zachowanej zabudowy przemysłowej przenikają się z nowymi obiektami, a zagospodarowanie przestrzeni pomiędzy nimi inspirowane jest niejednokrotnie industrialną przeszłością miejsca (il. 5). Wśród zaadaptowanych tutaj obiektów warto

many elements of the historical furnishings retained in the interiors. However, it should also be emphasised that a business incubator has been created in addition to the hotel - much needed in towns affected by the decline of large industrial plants.

In summary,, the revitalisation and heritage protection processes in the case of historical food industry sites are similar to those in textile-related areas. Similarly, this is also influenced the buildings' scale and location.. The greatest losses should be noted in historical urban slaughterhouses. In Łódź and Wrocław, entire complexes have been demolished and replaced by contemporary commercial and retail developments. In Poznań, on the other hand, the fate of the Garbary plant is still unresolved.

Electromechanical industry

In this category, the former Schindler's Factory in Kraków stands out. The MOCAK museum was created on its site (designed by Claudio Nardi) - an unusually bold combination of the old fabric of the factory with new architectural forms that refer freely to the typological characteristics of the former

wspomnieć o Muzeum Neonów, które okazuje się nie tylko dobrym przykładem powściągliwości w przekształcaniu substancji historycznej, lecz ma również znaczenie z punktu widzenia działalności ukierunkowanej na ochronę dawnej techniki oświetleniowej.

Przemysł stoczniowy i portowy

Tereny stoczniowe i portowe stanowią wyzwanie dla władz Gdańska oraz Szczecina, porównywalne chyba tylko z problemami, z jakimi borykają się władze miast Górnego Śląska zdominowanego przez obszary pokopalniane i przemysł ciężki. Jest to o tyle zaskakujące, że dostęp do wody okazuje się wielkim atutem we wszelkich przedsięwzięciach rewitalizacyjnych – od Docklands w Londynie, poprzez HafenCity w Hamburgu, aż po Confluence w Lyonie. Ludzie lubią „waterfront”, więc dlaczego w Polsce nie udaje się tego wykorzystać? Szczególnie w Gdańsku widoczny jest chaos przestrzenny, drastycznie pomniejszony zasób obiektów zabytkowych i nieustający konflikt między poszczególnymi aktorami procesu przekształceń dawnej stoczni. Obecną sytuację najlepiej ilustruje kilka przykładów: siedziba Europejskiego Centrum

shed-roofed hall. In Warsaw, on the other hand, all that remains of the former Norblin factory are relics of the walls, rather brutally inserted into new buildings, styled in the industrial spirit (prepared by PRC Architekci). Nevertheless, it must be acknowledged that the final shape of this site was influenced by the many years of disuse of the buildings, which contributed to their deterioration. On the Praga side of the Vistula River, on the other hand, there is the Soho Factory project, located within the former Warsaw Motorcycle Factory. Fragments of preserved industrial buildings intermingle with new structures, and the development of the space between them is often inspired by the industrial past of the place (Fig. 5). Among the objects adapted here, it is worth mentioning the Neon Museum, which is proving to be not only a good example of restraint in the transformation of historical substance but is also significant from the point of view of activities aimed at preserving old lighting technology.

Shipbuilding and port industries

The shipyard and harbour areas pose a challenge to the authorities in Gdańsk and Szczecin, perhaps comparable only to the problems faced by the city authorities in Upper Silesia, which is dominated by post-mining areas and heavy industry. This is all the more surprising given that access to water is proving to be a great asset in any revitalisation project - from the Docklands in London to HafenCity in Hamburg to Confluence in Lyon. People like the “waterfront”, so why does Poland fail to capitalise on this? Particularly in Gdańsk, spatial chaos, a drastically reduced stock of historical buildings, and an ongoing conflict between the various actors in the transformation of the former shipyard are evident. The current situation is best illustrated by a few examples: the seat of the European Solidarity Centre, the historic OHS Hall, and the restored management building of the Imperial Shipyard. Each of the listed sites is interesting and valuable in its own way, but together they do

5. Soho Factory – kreatywne podejście do kształtowania detalu i małej architektury, inspirowane industrialnym charakterem miejsca. Fot. B.M. Walczak

5. The Soho Factory – a creative approach to shaping details and small architecture, inspired by the industrial character of the place. Photo B.M. Walczak

Solidarności, historyczna Sala BHP i odrestaurowany budynek dyrekcji Stoczni Cesarskiej. Każdy z wymienionych obiektów jest na swój sposób interesujący i wartościowy, ale razem nie przekładają się one na nową wartość całego obszaru. Ten przypadek należy uznać za jedną z największych porażek w zakresie rewitalizacji terenów poprzemysłowych w Polsce. O ile ożywienie omawianego fragmentu miasta wciąż jest możliwe (i zapewne prędzej czy później nastąpi), to z konserwatorskiego punktu widzenia straty są bezpowrotne – trwać będą jedynie kadry utrwalone w obiektywie Michała Szlaga²³.

Inżynieria miejska

Mimo iż niniejszy artykuł dotyczy głównie dziedzictwa przemysłowego, w kontekście rewitalizacji zabytków techniki należy odnotować także dużą grupę obiektów inżynierii miejskiej, które w ostatnich latach zostały odnowione, oraz równie liczne przykłady tego rodzaju obiektów, które są zagrożone. Wśród uwieczonych sukcesem projektów wspomnieć trzeba o dawnej elektrowni na krakowskim Podgórzu. Zakład ten uległ spektakularnej transformacji w 2014 roku, stając się „CRICOTEKA”, Ośrodkiem Dokumentacji Sztuki Tadeusza Kantora (według opracowania IQ2 Konsorcjum, Wizji, nsMoonStudio). Niepozorny industrialny obiekt przeistoczył się w jedną z ikon współczesnej architektury Krakowa, przede wszystkim za sprawą nietuzinkowej, odważnej decyzji o ukształtowaniu nowej formy architektonicznej jako ramy dla starego budynku.

Kolejnym projektem umiejętnie łączącym odważną kreację architektoniczną z poszanowaniem dziedzictwa jest EC1 w Łodzi. W trakcie prac projektowych, w porozumieniu ze służbami konserwatorskimi i na postawie oceny wartości kulturowych, w obrębie adaptowanego obiektu wyznaczono dwie strefy. Pierwsza objęła głównie halę turbogeneratorów i została poddana pracom nakierowanym na ochronę wartości kulturowych. W drugiej zaprojektowano całkowicie współczesne formy architektoniczne, będące swobodną inspiracją w zakresie „industrialu”. Nie bez znaczenia był fakt, że nowo projektowana część zespołu zwraca się w kierunku tak zwanego Nowego Centrum Łodzi – które wytyczono wokół dworca Łódź Fabryczna – stając się nową wizytówką miasta (il. 6).

not translate into new value for the whole area. This case should be regarded as one of the biggest failures in the revitalisation of post-industrial sites in Poland. While the revival of this part of the city is still possible (and will probably happen sooner or later), from a conservation point of view, the losses are irreversible – only the frames captured in the lens of Michał Szlaga will last.²³

Urban engineering

This article is mainly concerned with industrial heritage, in the context of the revitalisation of engineering monuments. Yet, it is also important to note the large group of urban engineering sites that have been restored in recent years and the equally numerous examples of such sites that are under threat. Successful projects include the former power station in Krakow's Podgórze district. The establishment underwent a spectacular transformation in 2014, becoming “CRICOTEKA”, the Documentation Centre for the Art of Tadeusz Kantor (as developed by IQ2 Consortium, Vision, nsMoonStudio). An inconspicuous industrial building has transformed into one of the icons of Krakow's contemporary architecture, mainly due to the unconventional, courageous decision to shape a new architectural form as a frame for an old building.

EC1 in Łódź is another project that skilfully combines bold architectural creation with respect for heritage. During the design work, in consultation with the monument protection services and on the basis of an assessment of the cultural values, two zones were defined within the adapted building. The first covered mainly the turbogenerator hall and was subjected to works directed at protecting cultural values. In the other, contemporary architectural forms were developed as a free inspiration on the “industrial” theme. It was not without significance that the newly designed part of the complex turned towards the so-called New Centre of Łódź – which was delimited around the Łódź Fabryczna station – becoming a new landmark of the city (Fig. 6).

In Warsaw, it has been possible in recent years to activate a section of Powiśle around the local power station, while the future of gasometers in Wola is still uncertain. Nevertheless, some progress can be seen – the buildings of the “Wolskie Rotundy” have

W Warszawie udało się w ostatnich latach aktywizować fragment Powiśla wokół miejscowej elektrowni, wciąż niepewna jest zaś przyszłość gazometrów na Woli. Mimo wszystko widać pewien postęp – budynki „Wolskich Rotund” poddano pracom remontowym, a wewnątrz przeznaczono na instalację artystyczną autorstwa Danuty Karsten²⁴.

Jednocześnie są w Polsce obiekty, których stan i sytuacja formalno-prawna budzą poważne obawy. Na pierwszym miejscu wymienić tu należy elektrownię Szombierki w Bytomiu – to miejsce znajduje się na liście najbardziej zagrożonych obiektów zabytkowych w Europie²⁵. Kolejnym kompleksem, który w nieodległej przyszłości może rodzić problemy, jest łódzka elektrociepłownia EC2, wpisana do rejestru zabytków jako całość, włącznie z chłodniami kominowymi, obszarami składowisk i bocznic kolejowych (zdemontowanych). Z jednej strony taki zasięg wpisu sprzyja służbom konserwatorskim w zakresie kontroli, z drugiej jednak może skutkować postępującą degradacją obiektu, którego cechy typologiczne i rozwiązania konstrukcyjne w drastyczny sposób ograniczają potencjał adaptacyjny.

Osiedla robotnicze

Pisząc o rewitalizacji terenów przemysłowych, trzeba wspomnieć o osiedlach robotniczych. Stanowiły

undergone renovation work and the interior has been allocated to an art installation by Danuta Karsten.²⁴

At the same time, there are facilities in Poland whose condition and formal and legal situation raise serious concerns. First and foremost is the Szombierki power station in Bytom – this site is on the list of the most endangered historical buildings in Europe.²⁵ Another complex that may cause problems in the near future is the Łódź thermal power station EC2, entered in the register of historical monuments as a whole, including cooling towers, storage areas and railway sidings (dismantled). On the one hand, this extent of the entry favours monument protection services in terms of inspection but on the other hand, it may result in the progressive degradation of the building, whose typological features and structural solutions drastically limit its adaptation potential.

Workers' housing estates

When writing about the revitalisation of post-industrial sites, it is important to mention the workers'

6. EC1 w Łodzi – odważne połączenie starych i nowych form architektonicznych jako wizytówka miasta odradzającego się po zapaści. Fot. B.M. Walczak

6. EC1 in Łódź – a bold combination of old and new architectural forms as a showcase for the city reborn after decline. Photo by B.M. Walczak

one integralną część wielu kompleksów zarządzanych w duchu paternalistycznym. Z tego względu na Górnym Śląsku często nazywa się je osiedlami i koloniami patronackimi. Wśród nich skalą, jakością form architektonicznych i dbałością o poziom życia mieszkańców wyróżniał się Nikiszowiec, który od wielu lat jest sukcesywnie rewitalizowany przez władze Katowic. Kolejny wyróżniający się zespół to łódzki Księży Młyn – dawne osiedle fabryki K. Scheiblera, które stanowi przedmiot szeroko zakrojonych prac rewitalizacyjnych. Warto także wspomnieć o Żyrardowie, który jest unikatowym w skali kraju przykładem miasta fabrycznego, gdzie cała zabudowa świadczy o roli, jaką przemysł odgrywał tam na przełomie XIX i XX wieku.

Podsumowanie i spojrzenie w przyszłość

W podsumowaniu tego przeglądu – mającego charakter przyczynku do dalszych pogłębionych badań – należy podkreślić, że nie jest możliwe zachowanie w Polsce całej spuścizny przemysłowej. Niestety to, co się zachowało i podlega rewitalizacji, zależy w dużej mierze od decyzji inwestorów, nie zaś od wartości kulturowych poszczególnych obiektów. Trudno mieć o to pretensje – w gospodarce wolnorynkowej celem staje się przede wszystkim zysk. Taki stan rzeczy oznacza wszakże, iż obiekty o ograniczonych możliwościach adaptacyjnych, a także te o złożonej problematyce konserwatorskiej, będą skazane na stopniową degradację albo będą wymagać dużego zaangażowania ze strony sektora publicznego.

Należy się cieszyć, że liczne obiekty poprzemysłowe wciąż są poddawane działaniom łączącym konserwację z rewitalizacją i że jakość tych prac jest coraz lepsza. Martwi natomiast fakt, iż zabytki przemysłu nadal są postrzegane głównie jako architektoniczne pozostałości dawnych fabryk, a nie jako kompleksy składające się z procesów technologicznych opartych na zespołach urządzeń, gdzie budynki stanowią jedynie obudowy realizowanych technologii wytwarzania, co ma duże znaczenie dla prawidłowej oceny ich wartości.

Przed służbami konserwatorskimi pojawiają się niebawem nowe wyzwania, czego zapowiedzią jest casus EC2 w Łodzi. Jak należy chronić obiekty przemysłu powojennego, które wraz z postępem technologicznym będą nieuchronnie wyłączane z eksploatacji?

housing estates. They were an integral part of many complexes managed in a paternalistic way. For this reason, they are often referred to as patronage settlements and colonies in Upper Silesia. Among these, Nikiszowiec, which has been under successive revitalisation by the Katowice authorities for many years, stood out with its scale, the quality of its architectural forms and its attention to the inhabitants' living standards. Księży Młyn in Łódź, a former estate of K. Scheibler's factory, which is the subject of extensive revitalisation work, is another outstanding compound. Żyrardów, a unique example of a factory town in Poland, where all the buildings bear witness to the role that industry played there at the turn of the 20th century, is also worth mentioning.

Summary and a look to the future

In conclusion of this review – meant as a contribution to further in-depth research – it should be emphasised that it is impossible to preserve Poland's entire industrial legacy. Unfortunately, what is preserved and subject to revitalisation depends mainly on the decisions of investors rather than on the cultural values of individual buildings. It is difficult to resent this – profit becomes the primary objective in a free market economy. After all, such a state of affairs means that sites with limited adaptability, as well as those with complex conservation issues, will either be condemned to gradual degradation or require a high level of public sector involvement.

It is to be welcomed that numerous post-industrial sites continue to be subjected to measures combining conservation and revitalisation and that the quality of this work is improving. What is worrying, however, is that industrial monuments are still seen mainly as architectural remnants of former factories rather than as complexes consisting of technological processes based on sets of equipment, where the buildings are merely enclosures of manufacturing technologies. That is important for the correct assessment of their value.

There will soon be new challenges for monument protection services, as the case of EC2 in Łódź has shown. How should post-war industrial sites, which will inevitably be decommissioned as technology

Czy da się uniknąć takich sytuacji, jaka zaistniała w przypadku Nowej Tkalni w Łodzi? Dzisiaj ten zakład jest żalosnym destruktem, ale jego los być może potoczyłby się inaczej, gdyby odpowiednio wcześniej i zgodnie z prawdą zidentyfikowano autora projektu tkalni. Według najnowszych ustaleń był nim bowiem wybitny szwajcarski architekt Carl Arnold Séquin-Bronner. Czy etykieta „Swiss made” odmieniłaby los łódzkiego obiektu? Tęgo się nie dowiemy, lecz możemy zadbać, aby likwidacja kolejnych fabryk nie skutkowała powstawaniem „białych plam” w zasobach dziedzictwa kulturowego. Wymaga to pogłębionych badań, których rezultaty – z powodu złożoności analizowanej problematyki – przerosłyby znacznie ograniczone ramy niniejszego artykułu. Trzeba jednak podkreślić, że takie prace są podejmowane przez badaczy z kilku ośrodków naukowych w Polsce – zwłaszcza w Gdańsku, Łodzi, Szczecinie czy we Wrocławiu. Co więcej, rosnące zainteresowanie omawianą tematyką wśród naukowców młodszego pokolenia pozwala optymistycznie patrzeć w przyszłość. Na koniec warto wspomnieć, że dotychczasowe dokonania w zakresie rewitalizacji terenów poprzemysłowych w Polsce mogą stanowić źródło inspiracji dla naukowców z innych krajów, czego najlepszym przykładem są dysertacje przygotowywane na Politechnice Łódzkiej przez doktorantów z Bułgarii, Chorwacji i Iranu. Dla tych badaczy łódzkie doświadczenia rewitalizacyjne stanowią punkt wyjścia do formułowania zaleceń na temat możliwych metod przekształcania zdegradowanych terenów i obiektów postindustrialnych w ich ojczystych krajach. ■

Dr hab. inż. arch. Bartosz M. Walczak, profesor w Zakładzie Historii Architektury, Rewitalizacji i Konserwacji Zabytków w Instytucie Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej. Wykładowca studiów podyplomowych: „Rewitalizacja miast i struktur poprzemysłowych”, „Ochrona historycznych struktur budowlanych” na Politechnice Łódzkiej, „Ochrona dziedzictwa kulturowego” na Politechnice Warszawskiej. Autor i współautor szeregu projektów dotyczących adaptacji budynków poprzemysłowych oraz rewitalizacji śródmieścia Łodzi. Autor ponad 90 publikacji w kraju i za granicą. Wiceprezes Polskiego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIH. Zainteresowania badawcze: historia architektury XIX i XX wieku, dziedzictwo i tożsamość miasta przemysłowego, osiedla patronackie w przemyśle włókienniczym, sposoby wykorzystania budynków przemysłowych, konserwacja zabytków techniki, rewitalizacja obszarów zurbanizowanych.

advances, be protected? Is it possible to avoid situations such as the one that arose in the case of Nowa Tkalnia [New Weaving Mill] in Łódź? Today this plant is a pathetic ruin, but its fate would perhaps have been different if the author of the weaving mill project had been identified earlier and accurately. Indeed, according to the latest findings, it was the eminent Swiss architect Carl Arnold Séquin-Bronner. Would the label “Swiss made” change the fate of the Łódź facility? We will never know, but we can ensure that the closure of more factories does not result in “blank spaces” of cultural heritage. This requires in-depth research, the results of which - due to the complexity of the issue under consideration - would exceed the considerably limited framework of this article. However, it should be emphasised that such work is being undertaken by researchers from several research centres in Poland – notably in Gdańsk, Łódź, Szczecin or Wrocław. Moreover, the growing interest in the subject among scientists of the younger generation allows an optimistic view of the future. Finally, it is worth mentioning that the to-date achievements in the revitalisation of post-industrial sites in Poland can be a source of inspiration for researchers from other countries. The best example is the dissertations being prepared at the Łódź University of Technology by doctoral students from Bulgaria, Croatia, and Iran. For these researchers, the Łódź revitalisation experience provides a starting point for recommendations on possible methods of transforming degraded post-industrial sites and facilities in their home countries. ■

Bartosz M. Walczak, PhD habilitated, Engineer Architect, Professor at the Department of History of Architecture, Revitalisation and Conservation of Monuments at the Institute of Architecture and Urban Planning of the Lodz University of Technology. Lecturer in postgraduate studies: “Revitalisation of cities and post-industrial structures”, “Protection of historical building structures” at the Lodz University of Technology, “Protection of cultural heritage” at the Warsaw University of Technology. Author and co-author of a number of projects concerning the adaptation of post-industrial buildings and the revitalisation of downtown Łódź. Author of more than 90 publications in Poland and abroad. Vice-President of the Polish Committee for the Protection of Industrial Heritage TICCIH. Research interests: history of 19th and 20th-century architecture, heritage and identity of the industrial city, textile industry patronage estates, uses of industrial buildings, conservation of industrial monuments, revitalisation of urbanised areas.

Przypisy

- 1 Więcej na ten temat w monografii: A. Nowakowska, P. Legutko-Kobus, B.M. Walczak, *Od rehabilitacji do włączenia społecznego – współczesne ujęcie procesów rewitalizacji*, KPZK PAN, Warszawa 2019, której fragmenty tu wykorzystano.
- 2 T. Sumień, *Kreacja i percepcja architektury miasta*, Instytut Gospodarki Komunalnej i Przestrzennej, Warszawa 1989, s. 256.
- 3 T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Ministerstwo Odbudowy, Warszawa 1948.
- 4 W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko*, Politechnika Warszawska, Warszawa 1996.
- 5 B.M. Walczak, *The Image of Industrial Heritage: the Case of Łódź*, [w:] *Envisioning Architecture: Image, Perception and Communication of Heritage*, red. A. Kępczyńska-Walczak, Politechnika Łódzka, Łódź 2015.
- 6 T. Sumień, op. cit., s. 255.
- 7 M. Badeńska-Stapp et al., *Rola dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa 2018.
- 8 Por. B.M. Walczak, *Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii”? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, nr 2, s. 133-144.
- 9 I. Tosics, *Urban Regeneration in Eastern and Western Europe: Current Issues and Challenges*, International seminar – Urban regeneration in Europe, Université Paris-Est-Créteil, Paris 2013.
- 10 A. Karpiński et al., *Od uprzemysłowienia w PRL do deindustrializacji kraju: losy zakładów przemysłowych po 1945 roku*, Muza, Warszawa 2015.
- 11 *Historyczne okręgi przemysłowe w okresie dezindustrializacji*, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wrocław 1997.
- 12 Na przykład: B. M. Walczak (red.), *Rewitalizacja miast poprzemysłowych. Rola dziedzictwa kulturowego*, Politechnika Łódzka, Łódź 2007; A. Kępczyńska-Walczak (red.), *Zakres i granice ingerencji konserwatorskiej w adaptacji obiektów i zespołów poprzemysłowych*, Politechnika Łódzka/Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2012.
- 13 J. Kołodziej (red.), *Rewitalizacja dziedzictwa poprzemysłowego*, Polska Akademia Nauk oraz Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz-Warszawa 2011.
- 14 W. Affelt et al., *Zabytki inżynierii i techniki. Standardy postępowania konserwatorskiego*, Łódź-Gdańsk-Toruń-Wrocław 2015 (mps).
- 15 Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, Dz.U. 2015, poz. 1777.
- 16 M. Badeńska-Stapp, *Zabytkowe tereny i budynki poprzemysłowe, pokolejowe i powojkowe jako obiekty i obszary warunkowej rewitalizacji*, <https://samorząd.nid.pl/rewitalizacja/materialy/zabytkowe-tereny-i-budynki-poprzemyslowe-pokolejowe-i-powojkowe-jako-objekty-i-obszary-warunkowej-rewitalizacji/> [dostęp: 30.06.2021].
- 17 *Miasta przyszłości – wyzwania, wizje, perspektywy*, Komisja Europejska, Brussels 2011, s. 20.
- 18 Informacja ustna od Wojciecha Szygendowskiego – ówczesnego ŁWKZ.
- 19 H. Trammer, M. Maraszek, M. Kaufman, *Ekosystem Huty*, Warszawa 2019.
- 20 Więcej na ten temat: J. Dąbrowski, B.M. Walczak, *Nieoczywista rola ruin poprzemysłowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, nr 6, s. 43-52.

Endnotes

- 1 More in the monograph: A. Nowakowska, P. Legutko-Kobus, B.M. Walczak, *Od rehabilitacji do włączenia społecznego – współczesne ujęcie procesów rewitalizacji*, KPZK PAN, Warszawa 2019, fragments of which are used here.
- 2 T. Sumień, *Kreacja i percepcja architektury miasta*, The Institute of Municipal and Spatial Planning, Warsaw 1989, p. 256.
- 3 T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Ministry of Reconstruction, Warszawa 1948.
- 4 W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko*, Warsaw University of Technology, Warszawa 1996.
- 5 B.M. Walczak, *The Image of Industrial Heritage: the Case of Łódź*, [in:] *Envisioning Architecture: Image, Perception and Communication of Heritage*, ed. A. Kępczyńska-Walczak, Łódź University of Technology, Łódź 2015.
- 6 T. Sumień, op. cit., p. 255.
- 7 M. Badeńska-Stapp et al., *Rola dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji*, Ministry of Development, Warszawa 2018.
- 8 Cf. B.M. Walczak, *Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii”? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, “Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, no. 2, pp. 133-144.
- 9 I. Tosics, *Urban Regeneration in Eastern and Western Europe: Current Issues and Challenges*, International seminar – Urban regeneration in Europe, Université Paris-Est-Créteil, Paris 2013.
- 10 A. Karpiński et al., *Od uprzemysłowienia w PRL do deindustrializacji kraju: losy zakładów przemysłowych po 1945 roku*, Muza, Warszawa 2015.
- 11 *Historyczne okręgi przemysłowe w okresie dezindustrializacji*, Institute of the History of Architecture, Art and Technology, Wrocław 1997.
- 12 For example: B. M. Walczak (ed.), *Rewitalizacja miast poprzemysłowych. Rola dziedzictwa kulturowego*, Lodz University of Technology, Łódź 2007; A. Kępczyńska-Walczak (ed.), *Zakres i granice ingerencji konserwatorskiej w adaptacji obiektów i zespołów poprzemysłowych*, Lodz University of Technology/Łódź City Council, Łódź 2012.
- 13 J. Kołodziej (ed.), *Rewitalizacja dziedzictwa poprzemysłowego*, Polish Academy of Sciences and the University of Economy in Bydgoszcz, Bydgoszcz-Warszawa 2011.
- 14 W. Affelt et al., *Zabytki inżynierii i techniki. Standardy postępowania konserwatorskiego*, Łódź-Gdańsk-Toruń-Wrocław 2015 (typescript).
- 15 Act of 9 October 2015 on revitalisation, Journal of Laws 2015, item 1777.
- 16 M. Badeńska-Stapp, *Zabytkowe tereny i budynki poprzemysłowe, pokolejowe i powojkowe jako obiekty i obszary warunkowej rewitalizacji*, <https://samorząd.nid.pl/rewitalizacja/materialy/zabytkowe-tereny-i-budynki-poprzemyslowe-pokolejowe-i-powojkowe-jako-objekty-i-obszary-warunkowej-rewitalizacji/> [accessed: 30.06.2021].
- 17 *Miasta przyszłości – wyzwania, wizje, perspektywy*, European Commission, Brussels 2011, p. 20.
- 18 Oral information from Wojciech Szygendowski – then the Łódzkie Voivodeship Heritage Protection Officer (ŁWKZ).
- 19 H. Trammer, M. Maraszek, M. Kaufman, *Ekosystem Huty*, Warszawa 2019.
- 20 For more information see: J. Dąbrowski, B.M. Walczak, *Nieoczywista rola ruin poprzemysłowych w krajobrazie kulturowym*

- 21 Więcej na ten temat: S. Opania, *Tożsamość a wizerunek obszarów przemysłowych. Przykład aglomeracji górnośląskiej*, Politechnika Śląska, Gliwice 2021.
- 22 https://architektura.muratorplus.pl/konkursy/eu-mies-award-2022-polskie-nominacje_10798.html [dostęp: 30.06.2021].
- 23 *Stocznia Szlaga*, Fundacja Karrenwall, Gdańsk 2013.
- 24 <https://wolskierotundy.pl/category/aktualnosci/> [dostęp: 30.06.2021].
- 25 <https://7mostendangered.eu/sites/szombierki-power-plant-bytom-poland/> [dostęp: 30.06.2021].
- 21 For more information see: S. Opania, *Tożsamość a wizerunek obszarów przemysłowych. Przykład aglomeracji górnośląskiej*, Silesian University of Technology, Gliwice 2021.
- 22 https://architektura.muratorplus.pl/konkursy/eu-mies-award-2022-polskie-nominacje_10798.html [accessed: 30.06.2021].
- 23 *Stocznia Szlaga*, Karrenwall Foundation, Gdańsk 2013.
- 24 <https://wolskierotundy.pl/category/aktualnosci/> [accessed: 30.06.2021].
- 25 <https://7mostendangered.eu/sites/szombierki-power-plant-bytom-poland/> [accessed: 30.06.2021].

Bibliografia / Bibliography

Literatura / Literature

- Affelt W. et al., *Zabytki inżynierii i techniki. Standardy postępowania konserwatorskiego*, Łódź-Gdańsk-Toruń-Wrocław 2015 (mps).
- Badeńska-Stapp M. et al., *Rola dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa 2018.
- Dąbrowski J., Walczak B. M., *Nieoczywista rola ruin przemysłowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, nr 6, s. 43-52.
- Gasidło K., *Problemy przekształceń terenów przemysłowych*, Politechnika Śląska, Gliwice 1998.
- Historyczne okręgi przemysłowe w okresie dezindustrializacji*, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wrocław 1997.
- Kaczmarek S., *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wyd. UŁ, Łódź, 2001.
- Karpiński A. et al., *Od uprzemysłowienia w PRL do deindustrializacji kraju: losy zakładów przemysłowych po 1945 roku*, Muza, Warszawa 2015.
- Kępczyńska-Walczak A. (red.), *Zakres i granice ingerencji konserwatorskiej w adaptacji obiektów i zespołów przemysłowych*, Politechnika Łódzka/Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2012.
- Kołodziej J. (red.), *Rewitalizacja dziedzictwa przemysłowego*, Polska Akademia Nauk i Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz-Warszawa 2011.
- Miasta przyszłości – wyzwania, wizje, perspektywy*, Komisja Europejska, Bruksela 2011.
- Opania S., *Tożsamość a wizerunek obszarów przemysłowych. Przykład aglomeracji górnośląskiej*, Politechnika Śląska, Gliwice 2021.
- Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko*, Politechnika Warszawska, Warszawa 1996.
- Stocznia Szlaga*, Fundacja Karrenwall, Gdańsk 2013.
- Sumień T., *Kreacja i percepcja architektury miasta*, Instytut Gospodarki Komunalnej i Przemysłowej, Warszawa 1989.
- Tołwiński T., *Urbanistyka*, Ministerstwo Odbudowy, Warszawa 1948.
- Tosics I., *Urban Regeneration in Eastern and Western Europe: Current Issues and Challenges*. International seminar – Urban regeneration in Europe, Université Paris-Est-Créteil, Paryż 2013.
- Trammer H., Maraszek M., Kaufman M., *Ekosystem Hut*, Warszawa 2019.
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, Dz.U. 2015, poz. 1777.
- Walczak B.M., *Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii”? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, nr 2, s. 133-144.
- Walczak B.M. (red.), *Rewitalizacja miast przemysłowych. Rola dziedzictwa kulturowego*, Politechnika Łódzka, Łódź 2007.
- Walczak B.M., *The Image of Industrial Heritage: the Case of Łódź*, [w:] *Envisioning Architecture: Image, Perception and Communication of Heritage*, red. A. Kępczyńska-Walczak, Politechnika Łódzka, Łódź 2015.

Źródła internetowe / Internet sources

- Badeńska-Stapp M., *Zabytkowe tereny i budynki przemysłowe, pokolejowe i powojkowe jako obiekty i obszary warunkowej rewitalizacji*, <https://samorzad.nid.pl/rewitalizacja/materialy/zabytkowe-tereny-i-budynki-poprzemyslowe-pokolejowe-i-powojkowe-jako-obiekty-i-obszary-warunkowej-rewitalizacji/> [dostęp: 30.06.2021].
- <https://wolskierotundy.pl/category/aktualnosci/> [dostęp: 30.06.2021].
- <https://7mostendangered.eu/sites/szombierki-power-plant-bytom-poland/> [dostęp: 30.06.2021].
- https://architektura.muratorplus.pl/konkursy/eu-mies-award-2022-polskie-nominacje_10798.html [dostęp: 30.06.2021].